

Abdullah GÜMÜŞSOY*

**ALMANYA’DA ARAP DİLİ VE EDEBİYATI
ALANINDAKİ ÇALIŞMALARIN SERENCÂMI
ÜZERİNE**

ÖZET

Arapçanın, ana dili Arapça olmayan toplumlarda yayılması İslâm dininin diğer toplumlar tarafından benimsenmesiyle hız kazanmıştır. İslâm ülkelerinde Arapça üzerine yapılan çalışmalar dinî eğitimin bir parçası olarak değerlendirilip kabul görürken batı toplumlarında Arap dili, edebiyatı ve kültürüne dair çalışmaların farklı bileşenleri olmuştur. Bu araştırma Almanya’da Arap dili ve edebiyatı üzerine yapılan çalışmaların tarihçesi, geçirdiği evreler, bu alanda öne çıkan isimler, eserleri ve günümüzdeki yansımaları hakkındadır. Makalede “doğuyu inceleme” anlamına gelen oryantalizm-şarkiyatçılık olgusuna da kısaca temas edilmiş, Almanya’da Arap dili alanında filoloji temelinde yapılan çalışmaların temelinin atma hususunda XVIII. yüzyılda öne çıkan isimlerden Johann Reiske (ö. 1774), Wilhelm Freytag (ö. 1861), Heinrich Fleischer (ö. 1888), Wilhelm Ahlwardt (ö. 1909) ile son dönem Arap dili alanında uzmanlaşarak bu alana dair çalışmaları olan Carl Brockelmann (ö. 1956), Johann Fück (ö. 1974) gibi araştırmacıların eserleri, faaliyetleri, alana dair etkilerinin günümüze yansımaları ile ilgili tarihi süreç özetlenerek, bu konuda yapılan çalışmalara değinilmiştir. Çalışmada, Almanya’da 16. yüzyılda başlayan doğu dilleri bağlamında Arapça üzerine yapılan araştırmaların temel dini metinleri incelemeye odaklanırken, süreç içerisinde filoloji merkezli edebiyat çalışmalarına yöneldiği, 18. yüzyıldan itibaren kurumsallaşmaya başlayarak Arap dili ve edebiyatı mirasına dair pek çok eserin tahkikli neşri, tenkidi ile birlikte, titiz indekslerin hazırlanmasının Almanya’da yapılan Arap dili araştırmalarının dikkat çeken yönlerinden olduğu kanaatine varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Arap dili ve edebiyatı, Almanya, Arapça araştırmaları

**ON THE PROGRESS OF STUDIES IN ARABIC
LANGUAGE AND LITERATURE IN GERMANY**

ABSTRACT

The spread of Arabic among native non-Arabic-speaking societies accelerated with the adoption of Islam by other communities. While studies on Arabic in Islamic countries were regarded as part of religious education, research on the Arabic language, literature, and culture in Western societies took on different components. This study examines the history of Arabic language and literature studies in Germany, their developmental stages, prominent scholars in the field, their works, and their contemporary impact. The article briefly touches upon Orientalism, which refers to the study of the East, it also summarizes the historical development of philological studies on Arabic in Germany, highlighting key figures from the 18th century, such as Johann Reiske (d. 1774), Wilhelm Freytag (d. 1861), Heinrich Fleischer (d. 1888) and Wilhelm Ahlwardt (d. 1909). Additionally, it discusses later scholars specializing in Arabic, including Carl Brockelmann (d. 1956) and Johann Fück (d. 1974), examining their works, contributions, and lasting influence on the field. The study finds that early Arabic research in Germany, which began in the 16th century within the broader study of Eastern languages, initially focused on analyzing fundamental religious texts. Over time, it shifted towards philological and literary studies, leading to institutionalization from the 18th century onward. Noteworthy aspects of Arabic studies in Germany include the critical editing and publication of numerous works from the Arabic literary heritage, rigorous textual criticism, and the meticulous preparation of detailed indexes.

Keywords: Arabic language and literature, Germany, Arabic studies

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye. E-posta: abdullah.gumussoy@selcuk.edu.tr / Asst. Professor, Selcuk University, Faculty of Letters, Department of Arabic Language and Literature, Konya/Türkiye. E-mail: abdullah.gumussoy@selcuk.edu.tr

Giriş

Edebiyat, belirli bir topluma ya da belirli bir tarihsel döneme ait edebî ürünlerinin tümüne verilen kavramsal bir ifadedir. Edebiyat terimi Batı dillerinde genel olarak literatür kelimesi ile ifade edilmektedir. Hemen her dilde müstakil bir ilim dalı olan edebiyat, alt bilim dalları altında edebiyat tarihi, edebiyatçıların öz geçmişleri, nesir, şiir, roman, hikâye, deneme, fıkra gibi edebî ürünlerin teknik ve tematik incelenmesi, edisyon kritik gibi konuları ele alır (Okay, 1994, ss. 395-397). İslâm'ın doğuşundan önce Arap yarımadası ile sınırlı olan Arap dili, İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte geniş bir coğrafyada farklı milletler tarafından benimsenerek kullanılmaya, öğretimi yapılmaya, din, tarih, felsefe, edebiyat gibi alanlarda Arapça dilinde ürünler ortaya çıkmaya başlamıştır. Arap dilinin farklı coğrafyalarda yayılması ile başlayan bu süreç yaklaşık olarak milâdî 7. yüzyıla tekabül etmektedir. Şüphesiz ana dili Arapça olmayan bu toplumlarda Arapçaya olan ilgi ve alakada Arapçanın din dili olmasının önemi büyüktür. Arap dilinin geçirdiği safhaları Arap dili edebiyatı tarihçileri çeşitli isimlendirmelerle dönemlere ayırarak incelemişlerdir. Edebiyat tarihi açısından Arap dilinin dönemlere ayrılmasında kimi araştırmacılar siyasî-idari açılardan değerlendirmelere göre tasnif yaparken kimi araştırmacılar da eser türünü esas alan sınıflandırmaları tercih etmişlerdir. Batı dünyasının Arap dili ile etkileşimi kimi araştırmacılara göre 8. yüzyılda İspanya'da Müslümanların hâkimiyeti ile başlar (İçöz, 2019, s. 88). Yine bazı araştırmacılara göre ise bu etkileşim Müslümanlar tarafından tesis edilen Endülüs medeniyetinin İspanya'da hâkimiyeti ile bölgenin bilim ve öğrenim merkezi haline gelmesi neticesinde 9. yüzyıldan itibaren ivme kazanmıştır. Özellikle tıp ve felsefe alanlarında öğrenim görmek isteyen batılı bilim adamları dönemin önemli ilim merkezleri olan Kurtuba, Granada gibi şehirlere gitmeleri gerekiyordu. Bu noktadan hareketle Batı Avrupa'da Arapça olarak yazılmış bilimsel birikimin ortaya çıkışının, tıbbî ve felsefî metinlerin çevirileriyle başladığını söylemek mümkündür. Bu çeviriler arasında İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve İbn Rüşd (ö. 594/1198)'ün eserleri şöhret bulup yaygınlaşan en önemli eserlerdir (Versteegh, 2017, s. 339).

Yine bazı araştırmacılar, Batı dünyasında genel itibariyle Arap diline duyulan ilginin temelinde yatan ilk motivasyonun, 9. yüzyılda Doğu Hristiyanları arasında İslam dinine yönelik ortaya çıkan tepkisel yaklaşımlar olduğu görüşündedirler. Doğu Hristiyanları kavramı, 1054 yılındaki büyük bölünme sonrası Papa'nın dinî otoritesini reddeden Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki Ortodoks Hristiyanlar ile Arap ülkeleri, Anadolu, İran, Etiyopya gibi ülkelerde yaşayan Hristiyanlar için kullanılan bir isimlendirmedir (Adıbelli, 2013, s. 134). Bu kanaatte olan araştırmacılara göre, Hristiyanlar Müslümanlarla tartışmalara girmek için İslam hakkında bilgi edinmek amacıyla Arapçaya yöneldiler (Versteegh, 2017, s. 331). Ancak konumuz bu tarz bir etkileşimden ziyade Arap dili ve edebiyatına dair yapılan sistematik çalışmalardır.

Kimi araştırmacılara göre Arap dili ve edebiyatı üzerine yapılan ilk modern çalışmalar, Batılı Doğu bilimciler tarafından başlatılmış ve düzenli bir hale getirilmiştir (Demirayak, 2014, s. 14). Genel anlamda Batı dünyasında doğuya, doğuya ait dillere, dinlere ve kültürlerle yönelik ilgi, alaka ve çalışmalardan bahsedince “oryantalizm” olgusuna da kısaca değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Kavram tarih içerisinde farklı anlamlar kazansa da genel itibariyle Doğu dünyasını din, dil, tarih, düşünce, kültür ve sanat gibi alanlar açısından inceleyerek doğu hakkında değer yargıları üretmek amacıyla yapılan kurumsal faaliyetlere verilen isimdir. Söz konusu kavram için Türkçede ilk başlarda “şarkiyat”, daha sonra “doğu bilimi”, Arapçada ise “istişrâk” kelimeleri kullanılmıştır. Şarkiyatçılığın Batı dünyasında kurumsallaşarak akademik bir disiplin haline gelmesi 19. yüzyılı bulmuş olsa da Batının doğu hakkındaki ilgi, alaka ve merakı oldukça eski

dönemlere dayanmaktadır (Bulut, 2007, ss. 428-437). Bu çabanın salt akademik bilgi üretme merakından mı kaynaklandığı, yoksa sömürge politikalarına elverişli bilgi üreterek hâkimiyet kurma amaçlı mı olduğu hususu, konunun uzmanları arasında tartışılan ve farklı değerlendirmelere sahne olan bir diğer yönüdür. Bu husus, araştırmanın kapsamı dışında kaldığı için ilgili değerlendirilmeler alanın uzmanlarına bırakılacaktır. Bu çalışmada Arap edebiyatı alanında Almanya’da gerçekleştirilen çalışmalara odaklanmak amaçlanmaktadır.

Avrupa geneline bakıldığında 16. yüzyılın sonlarında çeşitli nedenlerle Avrupa üniversitelerinde Arap dili kürsüleri kurulmaya başlandığı görülmektedir. Daha önce de kısaca temas edildiği üzere bu gelişmeyi etkileyen çok farklı etkenler söz konusudur. Böyle bir gelişmeyi tek bir sebebe bağlamak çok isabetli gözükmemektedir. Bu gelişmeyi etkileyen unsurlar arasında, bir yandan siyasi ve politik amaçları, diğer yandan kültürel ve ekonomik-ticari ilişkileri zikretmek mümkünken; aynı zamanda akademik düzeyde bilgiye ulaşma arzusu da bu süreçte belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Avrupa’da ilk Arap dili kürsüsü Leiden Üniversitesi’nde kurulmuştur. Hollanda’nın Lahey kentinde bulunan ve Avrupa’nın önde gelen araştırma üniversitelerinden olan Leiden Üniversitesi 1575 yılında kurulmuştur. Kuruluşundan yaklaşık yirmi yıl geçtikten sonra 1599’da bahsi geçen Arap dili kürsüsü kurularak 1613’te Thomas Erpenius (ö. 1624) kürsü başkanı olarak görevlendirilmiştir (Küçük, 2002, s. 261). Erpenius göreve başlarken yaptığı açılış konuşmasında Arapça öğrenmenin gerekliliğini maddeler halinde sıralamış ve bunlar arasında en önemli gerekçenin “Arapların hikmetini öğrenmek” olduğunu özellikle vurgulamıştır (Versteegh, 2017, s. 341).

Almanya Üniversiteleri, diğer Avrupa ülkelerine paralel olarak 16. yüzyılda Arapça öğretimine yönelmişlerdir. Başlangıçta Almanya’da doğu dilleri üzerine yapılan dil araştırmaları, kutsal metinlerin dillerini oluşturan Süryânîce, eski İbrânî dili, *Kitab-ı Mukaddes*’in çevrildiği Arapça, Kıptî dilleri üzerine yapılan araştırmalar üzerine yoğunlaşmıştı (Fück, 1955, ss. 45-47). Bu noktada Avrupa genelindeki söz konusu bu tarz araştırmaların çıkış noktası, motivasyon kaynakları ve araştırma konusu olarak odaklandıkları alanlar ülkeden ülkeye farklılık gösterebiliyordu. Örneğin İngiltere ve Hollanda ülkelerinde karşılıklı ticarî ilişkileri geliştirmek, yeni pazarlar oluşturmak ve buna paralel olarak geliştirdikleri sömürge politikaları bu tarz yönelişlerde etkili olurken Fransa’da daha çok Arap-Hristiyan geleneğin oluşturduğu Doğu kilise mirası ile Lübnan ve Suriye merkezli Marûnî öğretilerine duyulan ilgi üzerine odaklanmıştı. Arap dilini, Almanya üniversitelerinde diğer Samî dillerden ayrı bağımsız bir ders olarak ilk defa okutan kişi Almanya’da şarkiyatçılığın öncülerinden kabul edilen Johann Reiske’dir (Bobzin, 1997, ss. 134-135).

Çalışmanın bu kısmında, Arap dili ve edebiyatı alanında Batı genelinde ve Almanya özelinde yapılan çalışmaların başlangıcı, etkileyen faktörler, konunun oryantalizm kavramı ile ilişkisi hakkında özet bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde ise Almanya’da Arap dili üzerine yapılan çalışmalara farklı bakış açıları kazandırarak ortaya koydukları ürünler bakımından “öncüler” olarak değerlendirilebilecek araştırmacılardan dikkati çeken bazı isimlerin kısaca hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri ile alana dair katkıları değerlendirilecektir.

1. Almanya’da Arap Dili Araştırmalarında Öncü İsimler

Almanya’da, genelde Doğu bilimleri, özelde Arap dili alanında çalışmaları olan şüphesiz pek çok araştırmacıdan bahsetmek mümkündür. Ancak bu başlık altında, gerek ortaya koydukları

edebî ürünler gerek farklı bakış açıları ve yöntemleri ile öne çıkan araştırmacıların kısaca hayatları, ilmi kişilikleri ve eserleri ile alana dair katkıları hakkında bilgiler sunulacaktır.

1.1. Johann Reiske (1716-1774)

Resim 1. *TDVİA*'dan "Reiske, Johann Jacop" maddesinden alınmıştır (34/544).

Almanya'da doğu dilleri araştırmaları konusunda öncülerden olan Reiske 25 Aralık 1716 yılında Almanya'nın Zöribig kentinde doğdu. Dericilik mesleği yapan babasının çocuk yaşlarda vefat etmesi nedeniyle maddî sıkıntılar çeken bir aileye mensuptu. Leipzig Üniversitesi'nde Grek edebiyatı üzerine eğitim alırken Arap diline ilgi duyarak Arapça öğrenmeye yöneldi. Yoksul bir ailenin çocuğu olarak maddî sıkıntılar içinde olmasına rağmen kendi çabasıyla döneminde mevcut olan Arapça kitapları edinerek Arapça öğrenmeye başladı. Dil yeteneği sayesinde kısa sürede mesafe alan Reiske lisans öğrenciliği döneminde, tarihçi, şair ve edip İbn Arabşah'ın (ö. 854/1450) Timur biyografisi olarak bilinen '*Acâibu'l-makdûr*' adlı eseri üzerine yoğunlaştı. Batı dünyasında doğu dilleri araştırmalarında ilk dönemlerden itibaren ilgi ve araştırmalara konu olan Harîrî'nin meşhur eseri *el-Makamât*'ın 26. Makâmesini, Latinceye çevirerek Arapça ve Latince dillerinde 1737 yılında yayımladığında henüz lisans eğitimini tamamlamamıştı. Lisans diplomasını 1738 yılında aldıktan sonra Hollandalı doğu bilimci Albertus Schultes'i ziyaret ederek ondan dersler aldı. Bu arada Hollandalı öğrencilere Yunanca ve Latince kursları vererek geçimini temin ediyordu. Schultens'in yönlendirmesiyle Arap şiirine yöneldi. Ancak bir müddet sonra Reiske ile Schultens arasında Arap dili araştırmalarına yaklaşım tarzı nedeniyle ciddi fikir ayrılıkları başladı. Teolojik bir eğilime sahip olmayan Reiske Arap dili alanında araştırma yapmak için ilahiyatçı bakış açısına sahip olmak gerekmediğini vurgulayarak çeşitli konularda Schultens'e itirazlar ve eleştiriler yöneltti. Bu gelişmelerden sonra Schultens'in ona karşı takındığı olumsuz tavır nedeniyle Felsefe fakültesinde başladığı doktora eğitimini tamamlayamadı (Fück, 1955, s. 112). Bu gelişmelerden sonra Arap dilinde yapılmış tıbbî araştırmalara yönelerek 1746 yılında "*Arap Tabiplerin Kitaplarında Geçen Tıbbî Mülâhazalar*", (*Miscellaneae aliquot observationes medicae ex Arabum monumentis* – ملاحظات طبية واردة لدى الأطباء العرب في كتبهم) adlı teziyle doktorasını tamamlayarak Leipzig'e döndü. Ancak tezinde savunduğu görüşleri nedeniyle Hristiyan teologlar tarafından materyalist olmakla suçlandı. Arap dili üzerine yaptığı çalışmalar ve bazı değerlendirmeleri nedeniyle İslâm dini ve kültürünü övdüğü gerekçesiyle kilise otoritesiyle ters düştüğü için üniversitede görev verilmedi. Özel dersler vererek, tercümeler yaparak geçimini sağlamaya çalıştı (Görgün, 2007, ss. 544-545). Daha sonra İslam tarihine giriş bağlamında yazdığı

eserini dönemin Saksonya kralına sunarak profesör ünvanı aldı. Kalan ömründe bir lisede müdür olarak çalıştı ve 1774 yılında öldü.

Yaşadığı dönem açısından bakıldığında Arap dili üzerine yapılacak çalışmalar için genel anlamda koşullar çok uygun olmamasına rağmen Johann Reiske önemli başlangıçlar ve başarılar elde etmiştir. Hak ettiği ilgi ve desteği görmemekle birlikte Arap dili edebiyatı alanında geride bıraktığı ve birçoğu destek almadan kendi sınırlı imkânlarıyla yayımlamayı başardığı önemli eserlerinden bazıları şunlardır;

– معلقة طرفة بشرح النحاس *Tharaphae Moallakah cum scholiis Nahas*: Meşhur *Mu'allaka* şairlerinden Tarafe b. el-Abd'a ait *Mu'allaka*'ya Arap dili âlimi Ebû Cafer en-Nehhâs'ın şerhi ile birlikte bir giriş yazısının Latince tercümesi 1742'de Leiden'da yayımlanmıştır. Bu eser Almanya'da Arap dili araştırmaları sahasında önemli bir başlangıç olarak kabul edilmektedir (Bedevî, 1993, s. 299).

– ملاحظات طبية واردة لدى الأطباء العرب في كتبهم *Miscellaneae aliquot observationes medica ex Arabum monumentis*: Daha önce zikri geçtiği üzere Reiske'nin Arap tabiplerin kitaplarında geçen tıbbî değerlendirmeleri içeren doktora tezidir. 1776'da Leipzig şehrinde yayımlanmıştır. Ayrıca 1796'da Friedrichstadt şehrinde tekrar basılmıştır

– المختصر في أخبار البشر *Annales Moslemici – el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* adlı Ebu'l-Fidâ'ya ait eserin Latince tercümesi 1789-1794 yıllarında Kopenhag'da basılmıştır. Söz konusu bu eser daha sonra Avrupa'da yapılacak İslam tarihi alanındaki araştırmalar için temel kaynaklardan biri olmuştur.

– لامية العجم *Tuğrâi'*ye ait *Lâmiyyetu'l-'Acem* adlı eserin “*Thograis sogenantes Lamisches Gedicht*” adıyla Almanca'ya tercümesi 1756 yılında Dresden'de neşredilmiştir (Brockelmann, 1909, s. 147).

– *Sammlung einiger arabischer Sprüchwörter die von den Stecken oder Stäben hergenommen sind*. Bazı Arap atasözlerinin Almanca karşılıklarını içeren bu kitap Leipzig'de 1758 yılında basılmıştır.

– رسالة ابن زيدون إلى ابن عبدوس - *Risâletu İbni'z-Zeydûn ilâ İbni 'Abdûs* adındaki İbn Zeydûn'un İbn Abdûs'a gönderdiği mektubun “*Abi'l Wâliidi Ibn Zeiduni Risalet seu Epistolium Arabice et Latine Cum Notulis Edidit J.J.*” ismiyle Latince'ye tercümesi. Eser Leipzig'de 1755 yılında basılmış olup, Arapça metni ile birlikte Reiske'nin İbn Nübâte şerhinden istifade ederek yaptığı açıklamaları da içermektedir.

– *Mütenebbî Dîvân*'ından seçtiği bazı gazel beyitleri ve iki adet mersiye'nin Almanca tercümeleri ile bazı açıklamaları içeren “*Proben der arabischen Dichtkunst in verliebten und traurigen Gedichten, aus dem Motanabbi*” adlı eseri 1765'de Leipzig'de neşredilmiştir (Görgün, 2007, s. 544-545; Bedevî, 1993, s. 299).

Johann Reiske yaşadığı güçlüklerle, maddi sıkıntılara rağmen Arap dili alanında kendisinden önce alışlagelen, kutsal dini metinler temelinde yapılan araştırma usulünün dışına çıkarak daha çok filoloji merkezli edebiyat çalışmalarına imza atarak yeni bir çıkışın başlatıcısı olmayı başarmıştır. Yeterli ilgi ve desteği bulamamasının yanı sıra çeşitli bedeller ödemek durumunda kalması sebebiyle kendisinden yaklaşık iki asır sonra aynı ismi taşıyan bir diğer doğu bilimci Johann Fück (ö. 1974) Johann Reiske'yi “Arap edebiyatı şehidi” (Märtyrer der arabischen

Literatur) olarak vasıflandırmaktadır (Fück, 1955, s. 125). Yukarıda zikri geçen eserler çalışmalarının sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Bunların dışında ölümünden sonra eşi ve takipçileri tarafından yayımlanan çalışmaları da bulunmaktadır. En önemli makalelerinden biri de “Der Einfluss der arabischen Sprache in den Wissenschaften” (Arap Dilinin Bilimlere Etkisi) adıyla *Neue Zeitung von gelehrten Sachen* dergisi tarafından 1748’de Leipzig’de yayımlanmıştır (Görgün, 2007, s. 545).

1.2. Wilhelm Freytag (1788-1861)

Resim 2. Siebleben Yerel Tarih Derneği internet sitesinden alınmıştır (URL 1).

Almanya’nın Lüneberg kentinde 19 Eylül 1788 tarihinde doğdu. Göttingen Üniversitesi’nde felsefe, ilâhiyat ve doğu dilleri üzerine eğitim aldı. Arap şiiri hakkında hazırladığı teziyle doktor ünvanı alarak Paris’te, Avrupa genelinde Doğu bilimleri üzerine modern anlamda yapılan araştırmaların kurucusu olarak kabul edilen ünlü Fransız doğu bilimci Silvester De Sacy (1758-1838) ile tanıştı ve Arapçanın yanı sıra Türkçe ve Farsça dersleri de alarak üç dil alanında daha yetkin bir uzman olarak Almanya’ya döndü. 1819 yılında Bonn Üniversitesi’ne Doğu Dilleri profesörü olarak atandı. Görevi esnasında Arap filolojisini daha kapsamlı öğretebilmek için müfredat çalışmaları düzenledi. Basit ve pratik yöntemler aracılığıyla, özellikle Arapça gramer öğretiminde öğrencilerine sağlam temellere dayanan bir eğitim sunmuş ve bu alanda önemli bir başarı elde etmiştir (Fück, 1955: s. 166). Ölümüne kadar günde on bir saat çalışarak kendisini öğrenci yetiştirmeye, tercüme, şerh, telif ve yayın gibi faaliyetlere adayan Freytag iyi düzeyde İbrânice de bilmekteydi. Doğu dilleri ve araştırmaları sahasında birçok öğrenci yetiştiren Freytag 16 Kasım 1861 yılında Almanya’nın Bonn kentinde öldü (Durmuş, 1996, s. 200). Önemli eserleri;

- Meşhur câhiliye dönemi şairlerinden Teebeta Şerran’a ait ilk kapsamlı çalışma olarak kabul edilen Wilhelm Freytag’ın, Şerran’ın mersiyesi üzerine yaptığı doktora tezi Arapça metin, Latince tercüme ve şerh olarak 1814 yılında Göttingen’de “*Carmen Arabicum perpetuo commentario et versione iambica Germanica illustravit*” adıyla yayımlandı (el-‘Akîkî, 1963, s. 697).

- قاموس عربي لاتيني *Lexicon Arabico-Latinum*: Üzerinde uzun yıllar çalışarak tamamladığı Arapça-Latince sözlüğü 1837’de Halle’de basılmış ve halen alanında çalışma yapanlar için önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır.

- *Darstellung der arabischen Verkunst*: “*Arap Sanatının Sunumu*” şeklinde tercüme edilebilecek bir başlık altında, Arap şiiri hakkında yapılan Freytag’ın bu çalışması 1830’da Bonn’da yayımlanmıştır. Bir başka doğu bilimci Heinrich Ewald’ın (ö. 1875) aruz vezninin Yunan şiir vezninden etkilendiği iddiasına bir reddiye içermesi açısından önemli bir eserdir (Durmuş, 1996, s. 200).

- *Muntehabât 'Arabiyye fi 'n-nahvi ve 't-târîh*: Arap edebiyatı ve tarihi hakkında seçme metinleri içeren eser 1834 Bonn baskılıdır (ez-Ziriklî, 1980, s. II/149).

- *Einleitung in das Studium der arabischen Sprache bis Muhammad und zum Teil später. Muhammed Öncesi ve Kısmen Sonrasındaki Arap Dili Çalışmalarına Giriş* anlamına gelen eserde Arap lehçeleri ve kabileleri incelenmekte olup 1861'de Freytag tarafından Bonn'da yayımlanmıştır.

- Meydânî'nin Arapça atasözleri içeren *Mecma 'u 'l-emsâl* adlı meşhur eserini harekeli metin, Latince tercüme, kelime tahlili ve eklediği izahları içeren çalışması *Arabum Proverbia* adıyla Bonn'da 1838-1843 yıllarında yayımlanmıştır (Fück, 1955, s. 166).

Wilhelm Freytag'ın metin neşri, tercüme ve şerh tarzında yaptığı çalışmaları;

- Kâ'b b. Zühayr'e ait meşhur *Kasîdetu 'l-bürde*'nin Latince tercümesi (Bonn, 1822).

- Hâris b. Hillize'nin *Mu'allaka*'sının Arapça metin ve Latince tercümesi (Halle, 1827).

- Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse* adlı eserinin Arapça metin ve Tebrizî'nin (ö. 502/1109) şerhi ile birlikte yayımlanması (Bonn, 1828).

- Tarafe'nin *Mu'allaka*'sının Arapça metin, şerh ve Latince tercümesiyle yayımı (Halle 1829) (Zirikli, 1980, s. II/149; Durmuş, 1996, s. 200; Fück, 1955, s. 166; el-'Akîkî, 1963, s. 697).

1.3. Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888)

Resim 3. Leipzig Saksonya Bilimler Akademisi resmi internet sitesinden alınmıştır (URL 2).

Almanya'nın Saksonya bölgesinde Schandau kasabasında 21 Şubat 1801 tarihinde dünyaya gelen Heinrich Leberecht Fleischer ilköğrenimini Bautzen'de tamamladı. Leipzig Üniversitesi'nde teoloji alanında 1824 yılında yükseköğrenimini tamamladıktan sonra Paris'e giderek meşhur Fransız doğu bilimci Sacy'den dersler aldı. Burada kaldığı dört yıl (1824-1828) boyunca Arapça, Türkçe ve Farsça dillerini öğrendi. Paris'te bulunduğu yıllarda, Mehmet Ali Paşa'nın bilimsel araştırma yapmak üzere Paris'e görevlendirdiği Mısırlı gençlerle tanışıp kaynaştıkça Arapçaya olan ilgisi ve sevgisi arttı. Lübnanlı yazarlar ve âlimlerle iletişim kurdu. Onlardan edindiği kitap ve dergiler üzerinde derin araştırmalar yaptı. Daha sonra ülkesine dönerek önce bir müddet Dresden'de bulunda bir yüksekokulda profesör olarak çalıştıktan sonra 1835'te Leipzig Üniversitesi Felsefe Fakültesi doğu dilleri bölümünde profesör olarak uzun yıllar eğitim öğretim ve yayım faaliyetlerinde bulundu. Döneminde yaptığı faaliyetler sayesinde görev yaptığı Leipzig Üniversitesi Arap dili ve edebiyatı alanında öncü bir rol üstlendi (el-'Akîkî, 1963, ss. 706-707).

Yaklaşık elli yıl boyunca Leipzig Üniversitesi'nde dersler vererek birçok doğu bilimcinin yetişmesine öncülük eden Fleischer Arap edebiyatı alanında klasik eserlerden birçoğunun neşrinde öncülük etmiş, Arap dili ve kültürü ile İslam dini hakkında Almanca olarak çok sayıda eser kaleme almıştır (Ziriklî, 1980, s. VIII/69). Başlıca eserleri şunlardır;

- İnsanlık tarihi hakkında umumi bir eser olan Ebu'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *Târîhu Ebi'l-Fidâ* adıyla da meşhur *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer* adlı eserin Câhiliye Dönemine ait bölümünün Arapça metin ve tercümesiyle birlikte neşri *Historie anteislamica: Arabice* (Leipzig 1831).

- Dresden kütüphanesinde bulunan doğu el yazmaları için bir fihrist (*Catalogus codium manuscriptorum orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis*, Leipzig, 1831).

- *Envâru't-tenzîl* adlı Beyzâvî'ye ait meşhur eserin neşri, (*Beidhawii Commentarius in Coranum*, I-II, Leipzig, 1846-1848).

- Zemahşerî'ye ait *Atvâku'z-zeheb* isimli eserin *Samachschari's Goldene Halsbänder* adıyla Almanca tercümesi (Leipzig, 1835).

- Reşîdüddîn Vatvat'a (ö. 573/1177) ait Hz. Ali'nin 100 hikmetli sözünü içeren *Matlûbu külli tâlib min kelimâti Ali b. Ebî Tâlib* adlı eserin (*Ali's hundred Sprüche arabisch und persisch paraphrasirt von Reschideddin Watwat*) adıyla Arapça metin ve Almanca tercümesi ile neşri (Leipzig, 1837) (Fück, 1955, ss. 170-173).

Heinrich Fleischer, yaptığı neşir, tercüme, telif, Arap dili üzerine gerçekleştirdiği eğitim ve öğretim faaliyetleri sayesinde görev yaptığı Leipzig Üniversitesi, Arap dili ve edebiyatı sahasında önemli bir konuma yükseldi. 1845'te doğu bilimleri araştırmaları amacıyla Almanya'da kurulan DMG (Deutsche Morgenländische Gesellschaft)'ın kurucuları arasında sayılan ve en aktif üyelerinden biri olarak adı geçen kuruluşun köklü temeller üzerine kurulmasında önemli bir rol oynadı. Aynı kuruluşun yayın organı olan ZDMG'de (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*) Arap dili ve edebiyatına dair müstakil eserlerin yayımlanmasına öncülük etti. Döneminin en önemli doğu bilimcisi olarak kabul edilmesinde etkin olan faktör yaptığı yayımlardan ziyade uzun süre eğitim faaliyetlerinde aktif hocalık yapmış olmasıdır. Yetiştirdiği meşhur doğu bilimciler arasında İgnaz Goldziher, Martin Hartmann, J. Barth, F. Barnhauer gibi isimler bulunmaktadır (Schmiede, 1996, s. 164).

1.4. Wilhelm Ahlwardt (1828-1909)

Resim 4. Greiswald Üniversitesi resmî sitesi arşivinden alınmıştır (URL 3).

Wilhelm Ahlwardt 4 Temmuz 1828 tarihinde Almanya'nın kuzeyinde bulunan Greiswald kentinde dünyaya geldi. Dedesi Peter Ahlwardt Greiswald Üniversitesi'nde teoloji profesörü, babası Christian Wilhelm Ahlwardt ise aynı Üniversitede Yunan edebiyatı profesörüydü. Önce Greiswald Üniveritesi'nde doğu dilleri alanında lisans eğitimini alan Wilhelm Ahlwardt aynı üniversitede 1851 yılında doktorasını tamamladı. Doktora mezuniyeti sonrası bir müddet Üniversite kütüphanesinde çalıştıktan sonra Arapça el yazmaları üzerine eğitim almak amacıyla Paris'e gitti. İki yıl burada eğitim alarak döndükten sonra, önce Greiswald Üniversitesi kütüphane müdürü, daha sonra öğretim görevliliği ve profesör olarak aynı üniversite bünyesinde ölüm tarihi olan 2 Kasım 1909 tarihine kadar eğitim-öğretim, araştırma ve yayım faaliyetlerinde bulundu (Nuhoğlu, 1989, s. 28).

Wilhelm Ahwaldt'ın üstlendiği ve başarı ile sonuçlandığı en önemli görevi Berlin Kraliyet Kütüphanesi elyazmaları katalogudur (Zirikli, 1980, s. 156). Yirmi yıla yakın uzun bir emeğin sonucu oluşturduğu bu çalışmada yazma eserleri konularına göre tasnif etmiş, müellifler ve eserlerinin içerikleri hakkında bilgiler vermiştir (Fück, 1955, ss. 191-192). *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (1887-1899) adlı bu çalışma Berlin Kütüphanesi tarafından elektronik ortamda erişime açıktır (URL 4). Arap edebiyatı tarihi alanında daha sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalar için temel bir kaynak olma özelliği taşıyan bu araştırma, bir diğer meşhur Alman doğu bilimci Carl Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Literatur* isimli eserinin ana kaynağını oluşturmuştur.

Eserleri incelendiğinde, Arap şiirine olan yönelimi açıkça görülmektedir. Bunlar arasında;

- Şerhli olarak yayımladığı *Kasîdetu Teebbeta Şerran* (1859),

- Ebû Nüvâs'ın *Divân*'ından el-Hamriyyât bölümünün Berlin ve Viyana yazmaları esas alınarak yeniden neşri (Greiswald 1861),

- Câhiliye dönemi meşhur şairlerinden altı şairi (İmruu'l-Kays, Zuheyr b. Ebî Sulmâ, Tarafe b. el-Abd, Alkame, Antera b. Şeddâd, Nâbiğa ez-Zubyânî) inceleyerek Avrupalı araştırmacılara tanıttığı çalışması (Fück, 1955, s. 192). (*The Diwans of the Six Ancient Arabic Poets* adıyla 1870 yılında Londra'da, 1902 yılında ise Paris'te *العقد الثمين في دواوين الشعراء الستة الجاهليين el- 'İgdu's-semîn fî devâvîni 'ş-şu 'arâ* adıyla yayımlanmıştır (Bedevî, 1993, s. 47-48).

- Câhiliye dönemi Arap şiiri hakkında değerlendirmelerini içeren, siyasal ve toplumsal gelişmelerin edebî ürünlerdeki etkisine vurgular yaptığı *Bemerkungen über der Aechtheit der altarabischen Gedichte* “Eski Arap Şiirinin Gerçekliği Üzerine Açıklamalar” adlı çalışması (Greiswald 1872),

- *Dîvânu Tahmân el-Kilâbî* (Leiden 1858),

- Câhiliye dönemi eski Arap şiirlerinden derlemeleri içeren (üç cilt olarak; 1. cilt Asmaî'nin *el-Asma 'ıyyât*'ı Berlin 1902, 2. cilt Accâc'ın *Dîvânu 'l-Erâcîz*'i Leipzig 1903, 3. cilt *Dîvânu Ru'bee b. Accâc*'ı, *Sammlungen alter arabischer Dichter* “Eski Arap Şairlerin Koleksiyonları” adıyla, daha sonra 3. Ciltte yer alan divanın aruz vezni kalıbıyla Almanca tercümesi ile birlikte yayımladığı eserler zikredilebilir.

2. Yakın Dönem Alman Doğu Bilimciler

2.1. Carl Brockelmann (1868-1956)

Resim 5. *TDVİA*'dan "Brockelman, Carl" maddesinden alınmıştır (c. 6, 335).

Carl Brockelmann 17 Eylül 1868 tarihinde Almanya'nın Rostock kentinde dünyaya geldi. Babası ticaretle uğraşmaktaydı. Otobiyografisinde annesi için "ruhsal yetenekleri olan bir kadın" şeklinde bahsederek ilmi araştırmalara olan eğilimini ondan aldığını ifade etmektedir (Sellheim, 1981, s. 12).

Henüz lise öğrencisiyken doğu araştırmalarına ilgi duymaya başladı. Bu yaşlarda tercüme yapacak kadar Arapça öğrenmesinin yanı sıra Ârâmîce ve Süryânîce eğitimi de almaya başladı. 1886 yılında Rostock Üniversitesi'nde doğu bilimleri bölümünde lisans eğitimine başlayarak Yunanca, Latince, Türkçe, Habeşçe, Sanskritçe ve Ermenice öğrendi. Bir diğer meşhur Alman doğu bilimci Theodor Nöldeke Strazburg Üniversitesi'nde profesör olarak çalışmaktayken Strazburg'a giderek ondan dersler aldı (Bedevî, 1993, ss. 98-99).

Breslau Üniversitesi'nde 1893-1903 yılları, Königsberg Üniversitesi'nde 1903-1909 yılları, Halle Üniversitesi'nde 1909-1920 yılları, Berlin Üniversitesi'nde 1920-1921 yılları arasında profesör olarak çalıştıktan sonra Breslau Üniversitesi'ne döndü. 1921-1935 yılları arasında bu üniversitede çalışırken Berlin, Leipzig, Budapeşte, Bonn ve Şam'da kurulmuş akademilerin ve birçok Asya topluluğuna ait ilgili kuruluşların üyeliğine seçildi (el-'Akîkî, 1963, s. 778).

1935 yılında Almanya'da hâkim olan Nasyonal Sosyalist düşünce odaklarıyla ters düşen Brockelmann, Hitler'in yönetimi devralmasının ardından istifa ederek emekliye ayrıldı. Zira Yahudi asıllı bazı öğretim üyelerini himaye etmekle suçlanmaktaydı. Daha sonra 1947 yılında tekrar göreve dönerek 1953 yılına kadar eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etti. 6 Mayıs 1956 tarihinde Halle'de öldü (Yüce, 1992, s. 335).

Üstün bir zekâya ve dil kabiliyetine sahip olan Brockelmann yaptığı çalışmalarla ve ortaya koyduğu eserlerle başta Arap dili edebiyatı olmak üzere Sâmi kökenli diller filolojisinde yeni bir dönemin başlangıcını yaptı. Özgün kitap, tanıtma, makale, tenkit, dil eğitime dair gramer, bibliyografi, fihrist gibi çalışmalarının adedi altı yüz civarındadır. En önemli eserlerinden birkaçı şunlardır;

- Kısa adı GAL olarak bilinen *Geschichte der arabischen Literatur* (Weimar 1895-1902) Brockelmann'ın en önemli eseri olduğu düşünülmektedir. Arapça yazma eserlerin bibliyografyası niteliğinde olan bu çalışma, edebiyat literatürüne dair “şerh, hâşiye, müellif, içerik ve üslup bilgisi gibi birçok ilmi disiplini içermesi nedeniyle Arap dili araştırmacıları için temel başvuru kaynaklarından biri olarak değerlendirilmiştir. Başlangıçta iki temel cilt olarak yazdığı esere *Supplemntband* adı verilen üç ciltlik ilave çalışma eklemiştir. Eserin Arapça'ya tercümesi Brockelmann hayatta iken, Kahire'de *Târîhu'l-edebl-'Arabî* adıyla başlamış, ilk üç cilt Abdulhalim en-Neccâr tarafından 1959-1962 yıllarında tamamlanarak basılmış, daha sonra kalan üç cilt ise Seyyid Ya'kûb Bekir – Ramazan Abduttevâb tarafından tercüme edilerek 1977 yılında yayımlanmıştır (Kanar, 1996, ss. 35-37). Arap dili ve edebiyatı alanında araştırma yapacaklar için önemli bir başvuru kaynağı olmakla birlikte bahis konusu esere bir takım ilmi tenkitler yapılmıştır. Bunların başında kullanım zorluğu, kitapta kullanılan kısaltmalarla ilgili bir listenin bulunmaması, müellif ve eserleri hakkında bazı yanlış bilgileri içermesi gibi eleştiriler zikredilebilir (Ebû Halîl, 1987, ss. 11- 20). Eserdeki eksikleri tamamlamak ve yanlış bilgileri tashih etmek amacıyla Fuat Sezgin (ö. 2018) tarafından başlatılan çalışma, Brockelmann'ın GAL adlı eserinden faydalanmakla birlikte daha sonra müstakil bir esere dönüşerek *Geschichte des arabischen Schrifttums* (GAS) adıyla geniş çaplı ansiklopedik bir esere dönüştü ve aşamalı olarak on yedi cilt halinde Almanya'nın muhtelif kentlerinde neşredildi. Orijinal dili Almanca olan eser ciltler halinde farklı tarihlerde Kahire ve Riyad'da tercüme edilerek yayımlandı. Sezgin'e ait bu eserin Türkçe tercümesi İstanbul'da, *Arap-İslam Bilimler Tarihi* adıyla on yedi cilt olarak 2020-2023 yıllarında basıldı (Balic, 1996, s. 37-38). Fuat Sezgin'in eserleri hakkında daha geniş bilgiye İslam Bilim Tarihi Araştırma Vakfı'na ait internet sayfasından ulaşmak mümkündür (URL 5).

- Brockelmann'ın doktora tezi; *el-Kâmil fi't-târîh* (İbnu'l-Esîr, ö. 630/1233) adlı eser ile, *Ahbâru'r-rusûl ve'l-mulûk* (Taberî, ö. 310/923) adlı eser arasında intihal olup olmadığı konulu Theodor Nöldeke danışmanlığında 1890'da tamamladığı tezi,

- Sâmi kökenli dillerin gramer özelliklerini karşılaştırmalı olarak inceleyen *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen* adlı eser Leipzig'de 1908-1913 yıllarında iki cilt olarak yayımlandıktan sonra Riyad'da 1977'de Ramazan Abduttevâb tarafından Arapça'ya tercüme edilerek Matbûâtî Câmî'ati'r-Riyâd adlı yayınevi tarafından *Fıkhu'l-lugati's-Sâmiyye* adıyla basıldı.

- Breslau şehir kütüphanesinde Arapça, Türkçe, Farsça ve İbrânîce olarak *Verzeichnis der arabischen, persischen, türkischen und hebräischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Breslau*, adıyla 1903'te yayımlanan yazma eserler fihristi Brockelmann'ın bir diğer önemli eseridir. Yukarıda sayılan eserlerinin yanı sıra yaptığı çalışmalar arasında, *Dîvânu Lebîd*'in yayımlanması ve Almanca'ya tercüme çalışmaları (1891) ile *Tabakâtu'l-kübrâ* (İbn Sa'd ö. 230/845) adlı eserin ilmî neşir faaliyetlerine sunduğu katkıları da zikretmek mümkündür.

2.2. Johann Fück (1894-1974)

Resim 6. Martin-Luther-Halle Üniversitesi akademik personel sayfasından alınmıştır (URL 6).

Johann Fück Almanya'nın Frankfurt kentinde marangoz bir babanın oğlu olarak 8 Temmuz 1894 tarihinde dünyaya geldi. Frankfurt, Halle ve Berlin Üniversitelerinde doğu dilleri ve şarkiyat eğitimi alarak 1918 yılında yüksek tahsilini tamamladı. Muhammed İbn İshak – Edebî Tarihî Araştırmalar “*Muhammad Ibn Ishaq. Literaturhistorische Untersuchungen*” başlıklı teziyle 1921 yılında doktorasını tamamladı. İbrânice ve klasik diller üzerine 1930 yılına kadar eğitim faaliyetlerinde bulundu. 1929 yılında doçent ünvanı alarak bir yıl sonra gittiği Dakka Üniversitesi'nde 1935 yılına kadar Arap dili ve İslam araştırmaları profesörü olarak görev yaptı. Daha sonra bir müddet Frankfurt am Main Üniversitesi'nde çalıştıktan sonra 1938 yılında Halle Üniversitesi'nde Semitik Filoloji ve İslâmî İlimler kürsü başkanı olarak emekliye ayrıldığı 1962 yılına kadar çalıştı. 24 Kasım 1974'te Almanya'nın Halle şehrinde öldü (Cühâ, 1982, ss. 213-214).

Daha önce Heinrich Fleischer'in öncülüğünde 1845 yılında doğu bilimleri araştırmalarını desteklemek amacıyla kurulmuş olan DMG (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) adlı cemiyetin üyesi olarak bu cemiyetin kütüphane faaliyetlerini yürüttü. Johann Fück'ü diğer Alman doğu bilimcilerden farklı kılan bir yönü ise pedagojik formasyon kriterlerine uygun, köklü bir dil eğitimine büyük önem vererek, öğrencilerinin Arapça başlangıç derslerini bizzat takip etmesiydi. Dikkat çeken bir diğer nokta ise Johann Fück'ün doğu bilimciler nezdinde tartışma konusu olan hususlarda polemiklerden uzak kalma tavrı ve benzeri konularda zaman zaman Arap kültürü ve İslam medeniyetinin Yunan kültürünün bir taklidi olduğu iddialarına karşı çıkmasıdır (Schmiede, 1996, ss. 247-248).

Johann Fück'ün önemli eserleri şunlardır;

- *Arabiya, Untersuchungen zur arabischen Sprach-und Stilgeschichte*; Arap dili ve üslûbunun tarihi gelişimi hakkında yazılmış olan bu eser 1950 yılında Berlin'de yayımlandı. Alanında önemli bir etki oluşturan eser Abdulhalim Neccâr tarafından Arapça'ya tercümesi yapılarak 1951 yılında Kahire'de, Fransızca tercümesi ise 1955 yılında Paris'te basıldı.

- *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20 Jahrhunderts*; Leipzig'de 1955 yılında yayımlanan bu eser, makalemizde sıkça başvurulmuş bir kaynak niteliğindedir. Bu eser Avrupa'da 20. yüzyılın başlarına kadar Arap dili üzerine yapılan araştırmalar hakkındadır.

- *Alman Doğu Dergisi, Doğu Edebiyatları* gibi Almanya'da yayımlanan dergilerde ve Hollanda'nın Leiden kentinde İslam dini, tarihi ve kültürüne dair yayımlanan “*The Encyclopaedia of İslam*” adlı ansiklopedide “Muhammed b. İshâk, Buhârî Hadisleri, İslâm, Safevîler, Arap

Mûsikîsi, Muhammed, Kişiliği ve Dini, Bîrûnî, Muhammed İkbâl, Mu‘tezile” başlıklı konularda makale ve ansiklopedi maddeleri yazmıştır (el-‘Akîkî, 1963, s. 798).

3. Almanya’da Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüleri

20. yüzyılın başlarından itibaren Almanya, Doğu kültürleri ve dilleri üzerine yapılan araştırmalara büyük önem vermiştir. Bu doğrultuda kurulan Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüleri, özellikle dil, tarih, din ve kültür alanlarında kapsamlı araştırmalar yürütmüştür. Söz konusu enstitüler, hem akademik çalışmalarla hem de siyasi süreçlerle olan ilişkileriyle dikkat çekmiştir.

3.1. Deutsche Morgenländische Gesellschaft;

Kısa adıyla DMG olarak bilinen, Arapça kaynaklarda الجمعية الشرقية الألمانية, Türkçe olarak ise “Alman Şarkiyat Cemiyeti” ismiyle tanınan kuruluş 2 Ekim 1845 tarihinde, Almanya’nın Darmstadt şehrinde, Heinrich Fleischer’in öncülüğünde kuruldu. Doğu bilimleri sahasında yapılan çalışmalar Avrupa genelinde 18. yüzyılın sonlarından itibaren kurumsallaşma aşamasına geçmeye başlamıştı. Bu minvalde Fransa’da 1822 yılında “Société Asiatique”, İngiltere’de 1823 yılında “The Royal Asiatic Society” adlı kuruluşlar bu sahada çalışmalarını başlatmışlardı. Alman doğu bilimciler de 1-4 Ekim 1844 tarihlerinde Almanya’nın Dresden kentinde gerçekleştirdikleri 7. Filologlar toplantısında, doğu bilimleri üzerine yapılacak araştırmaları desteklemek amacıyla bir cemiyet kurma kararı almışlar ve bir yıl sonra adı geçen cemiyetin kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. Cemiyet kuruluş amacını doğu ülkeleri, dilleri, edebiyatları ve kültürleri hakkında bilgi toplamak, bu amaca yönelik yayın faaliyetlerinde bulunarak ilgili kuruluşlarla ilişkilerin geliştirilmesi şeklinde deklare etmiştir. İkinci Dünya Savaşında Almanya’nın yenilmesi sebebiyle bir müddet cemiyet kapatılmış, 1948 yılında Mainz şehrinde yeniden kurularak 2006 yılında Halle an der Saale kentine taşınmıştır. Doğu eserleri ve yazma eserler bakımından oldukça zengin kütüphanesi halen Halle şehrinde (el-‘Akîkî, 1963, s. 687).

DMG kuruluş amaçları doğrultusunda kuruluşundan iki yıl sonra 1847 yılında *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* “Alman Şarkiyat Cemiyeti Dergisi” adıyla yayın faaliyetine başladı. Yayın hayatına aynı isimle halen devam eden dergi ve faaliyetlerini sürdüren cemiyet Alman doğu bilimleri araştırmalarında önemli ve öncü bir niteliğe sahiptir. Misyonunu gerçekleştirmek için Üniversitelerle yıllık araştırma seminerleri düzenleyen kuruluş, Arap dili ve edebiyatı alanında *Mu‘cemu’l-buldân*, *Tarîhu Mekke*, *el-Kâmil* vb. birçok klasik Arapça eserin yayın faaliyetine öncülük etti. Kuruluş, ilerleyen yıllarda Almanya dışında şubeler oluşturarak çalışma alanını genişletmiş olup bu kapsamda Beyrut ve İstanbul’da Orient-Istitut adlı kuruluşlarla faaliyetlerini yürütmektedir (Görgün, 2013, ss. 193-194).

Erişime açık internet adresinde cemiyetin çalışma alanları, Hint Dilleri ve Güney Asya araştırmaları, İran araştırmaları, İslam araştırmaları ve Semitik araştırmalar olarak tasnif edilmektedir (URL 7).

3.2. Die Deutsche Gesellschaft für Islamkunde:

Alman doğu bilimci Martin Hartmann (ö. 1918) tarafından 1912 de kurulan cemiyet kuruluşundan bir yıl sonra *Die Welt des Islams* adıyla bir dergi çıkarmaya başlamıştır. (el-‘Akîkî, 1963, s. 688). Ancak Hartmann’ın ve kurucusu olduğu cemiyetin odaklandığı araştırma konuları, dil ve edebiyat konularından daha ziyade İslam ülkelerinin devlet ve toplum yapısı, siyasi-politik mücadeleler gibi konular olmuştur. Osmanlı devletinin hâkim olduğu coğrafyalarda yaşayan toplumların ayrılarak bağımsız birer devlet kurmaları gerektiği fikrini savunması, tarihi filolojik

araştırmalardan ziyade sömürge siyaseti perspektifinde yaklaşımlar sergilemesi, topladığı bilgileri sistematik olarak değerlendirmedeği gibi hususlar açısından bizzat Alman Doğu Bilimciler tarafından da eleştirilmiştir (Görgün, 1997, ss. 248-250).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da faaliyet gösteren bilimsel enstitüleri denetlemek amacıyla Alman Bilim Kurulu oluşturulmuştur. 1960 yılında Wiesbaden şehrinde Adam Falkenstein bahsi geçen bilim kuruluna Almanya'da doğu bilimleri araştırmalarında gelinen noktayı değerlendiren bir brifing sunmuştur. Bu brifingde doğu bilimleri araştırmaları kapsamında Mısır ve eski Mısır dili, Sâmi kökenli diller, Arap-İslam kültürü, Farsça, Hint dilleri, Türkçe ve Afrika dillerinden Uzak Doğu'ya kadar yapılan çalışmaların gelişim seyrini ele almıştır. Almanya'da bu alanda çalışan profesör sayısı, bilimsel enstitülerde yürütülen yayın faaliyetleri, mevcut kütüphaneler ve el yazmaları hakkında bilgiler sunduktan sonra yeni enstitüler kurulması ve üniversite kürsülerinde gerekli değişikliklerin yapılmasını önermiştir (el-'Akîkî, 1963, s. 688).

3.3. Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften:

Arap İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü adıyla Fuat Sezgin tarafından 18 Mayıs 1982 yılında Frankfurt'ta kuruldu. Fuat Sezgin Arap İslam bilimleri tarihi üzerine yaptığı çalışmaları genişletmek amacıyla maddi destek sağlamak için önce 1981 yılında Arap-İslam Bilimleri Tarihi Vakfı'nı, bir yıl sonra da bahsi geçen enstitüyü Frankfurt Goethe Üniversitesi ile iş birliği çerçevesinde kurdu. Enstitünün kuruluş amaçlarını, Arap-İslam bilim adamlarının dünya bilim tarihine katkılarını hak ettiği şekilde ortaya koymak, bu amaç doğrultusunda araştırmacılar yetiştirmek, Arapça eserlerin basılması, Avrupa dillerine çevrilmesi, bir ihtisas kütüphanesi kurulması, bilimler tarihi ile ilgili Batı'da yapılan çalışmaları Arap-İslam ülkelerine, Arap-İslam kültür ve mirasını Batı ülkelerine tanıtmak şeklinde belirleyen Sezgin, kurulduğu 1982 yılından 2017'ye kadar enstitünün müdürlüğünü yürütmüş ve kuruluş bünyesinde belirlediği amaçlar doğrultusunda başarılı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaları şu şekilde özetlemek mümkündür;

- (GAS) *Geschichte des arabischen Schrifttums* adlı geniş çaplı ansiklopedik eser,
- *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* adıyla 1984 yılında yayın faaliyetine başlayan, İslam bilimler tarihi alanında Almanca, Arapça, Fransızca ve İngilizce makaleler yayımlayan ihtisas-araştırma dergisi,
- Enstitü bünyesinde yirmi beş bin ciltten fazla kitap, iki yüz civarı Arapça yazma eser, mikrofilmleri ve tıpkı basımlarını barındıran geniş çaplı bir kütüphane,
- Arap-İslam kültür ve medeniyetinin bilimler tarihine katkılarının müşahhas örneklerle canlandırıldığı bir müze, (Müzenin bir benzeri 2008 yılında İstanbul'da "İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi" adıyla açılmıştır) (Başkan, 2020, ss. 640-641).

Sezgin, Frankfurt şehrinde bulunan söz konusu enstitünün kütüphanesinde bulunan şahsına ait kitaplardan bir kısmını İstanbul'a taşımak istemiş, ancak Alman Gümrüğü kitapların ülke dışına çıkarılmasına izin vermemiş, Alman Kültür Bakanlığı'nın bu gelişme üzerine enstitüye kayyum ataması ile başlayan mahkeme süreci sonuçlanmadığı için enstitünün resmi statüsü belirsizliğini korumaya devam etmektedir (Görgün, 2024, ss. 246-248).

Günümüzdeki durum hakkında bilgi vermesi açısından, Almanya'da Doğu Bilimleri, Samî diller ve Arap dili üzerine araştırmaları olup 1992 yılından itibaren Erlangen Üniversitesi'nde

İslam Araştırmaları profesörü olarak görev yapan Harmut Bobzin ile yapılan bilimsel bir röportaj konu ile ilgili değerlendirmeler içermektedir. Almanya’da Arap dili ve edebiyatı üzerine yapılan araştırmaları, geçmişten günümüze kadar kat ettiği gelişim ve değişimleri değerlendiren Bobzin, Almanya’da doğu bilimler üzerine yapılan araştırmaların diğer Avrupa ülkelerinden farklı olan yönlerine işaret etmektedir. Bu farklılıkların en belirgin olanı, Doğu Bilimleri araştırmalarının Almanya’da Fransa, Hollanda ve İngiltere gibi diğer Avrupa ülkelerine kıyasla biraz geç başlamasıdır. Bunun sebepleri arasında bahsi geçen ülkelerin 16. yüzyılda başlayıp 17. yüzyılda artan Arap coğrafyası ile olan ticari ilişkilerini, yeni pazar arayışlarını ve sömürge politikalarını zikretmek mümkündür. Ancak bu tarz araştırmaları yalnızca sömürge politikaları inşa etme amacına indirgemenin doğru olmayacağını ifade etmektedir. Alman Doğu Bilimlerinin diğer Avrupa ülkelerinde yürütülen çalışmalardan bir diğer farklı yönünü ise, filoloji temelli dil çalışmalarının ve klasik edebî metinlere odaklanmanın daha ön planda olduğu şeklinde ifade etmektedir. Özellikle 19. yüzyılda Almanya’da yürütülen doğu bilimleri araştırmalarının, Arap kültürüne ait pek çok eserin tahkiki ve eleştirel incelemeleriyle tanındığını belirtmektedir. Bobzin Almanya’da yürütülen doğu bilimleri çalışmalarının sömürgecilikle ilişkisine dair yaptığı değerlendirmede Almanya’nın tarihinde hiçbir Arap ülkesini sömürge yapma gibi bir geçmişe ve politikaya sahip olmadığını vurgulamaktadır. Söz konusu röportajda, Almanya’da günümüzde yaklaşık yirmi beş civarında Doğu bilimleri ve Arap-İslam araştırmaları enstitüsü bulunduğunu, bu enstitülerin çalışma alanlarının enstitülerde görev yapan akademisyenlerin ilgi alanlarına göre farklılık gösterdiğini dile getirmektedir. Filoloji ağırlıklı olan enstitülerin yanı sıra tarih araştırmalarına odaklanan ve güncel gelişmelerden etkilenerek modern sosyal, siyasi, ekonomik durumlarla ilgilenen enstitülerin de bulunduğunu belirtmektedir. Bobzin’e göre son yıllarda birçok yeni enstitü ve kürsünün kurulması, bu alandaki araştırmaların çeşitliliğini artırmaktadır (Bobzin, 1997, s. 133-142).

Sonuç

Metin Almanya’da Arapça klasik yazılı metinler üzerinde araştırmalar yapılması bağlamındaki yöneliş 16. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk dönemlerde Almanya’da yapılan doğu dilleri araştırmalarının Hristiyanlığın temel metinlerini oluşturan Süryânîce, Ârâmîce, İbrânîce ve *İncil*’in tercümesinin yapıldığı Arapça ve Kiptî dilleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Avrupa genelinde Almanya’dan biraz daha önce başlamış olan bu yönelişi etkileyen faktörler, böylesine zahmetli bir araştırma disiplininin oluşması noktasındaki motivasyon kaynakları ve araştırma konusu olarak odaklanılan alanlar ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. İngiltere, Hollanda gibi ticari ilişkileri geliştirmek için yeni pazarlar arayışında olan ve bu amaçlar doğrultusunda sömürge politikaları geliştiren ülkelerde söz konusu faktörler etken rol oynarken, Fransa’da bu faktörlerin yanı sıra Doğu kilise mirasına duyulan ilgi daha ön plana çıkmakta ve çalışmalar da buna göre şekillenmekteydi. Johann Reiske, Arap dilini Almanya’da diğer Sâmi dillerden ayrı bağımsız bir ders olarak ilk defa okutmaya başlayan, Alman şarkiyatçılığında bir kırılma noktası oluşmasında da etken rol oynayan bir kişi olmuştur. Arap dili üzerine çalışma yapmak için genel anlamda koşullar çok uygun olmamasına rağmen Johann Reiske önemli başlangıçlar ve başarılar elde etmiştir. Hak ettiği ilgi ve desteği görmesi bir yana savunduğu tezlerinin bedelini ödemek durumunda kalmıştır. Teolojik bir eğilime sahip olmayan Reiske Arap dili alanında araştırma yapmak için ilahiyatçı bakış açısına sahip olmak gerekmediğini savunduğu ve birtakım konularda hocası Schultens’e itirazlar ve eleştiriler yönelttiği için Schultens’in ona karşı takındığı olumsuz tavır neticesinde Felsefe fakültesinde

başladığı doktora eğitimini tamamlayamamıştır. Daha sonra Arap tabiplerin eserlerinde tıbbî mülahazalar konulu doktora tezini tamamlamış, bu defa tezinde savunduğu bazı görüşleri nedeniyle materyalist olmakla suçlanarak kilise çevreleri tarafından üniversitede görev alması engellenmiştir. Reiske'nin yaşadığı güçlüklerle, maddi sıkıntılara rağmen Arap dili alanında kendisinden önce alışlagelen, kutsal dini metinler temelinde yapılan araştırma usulünün dışına çıkarak daha çok filoloji merkezli edebiyat çalışmalarına imza atarak yeni bir çıkışın öncüsü olmayı başarmıştır. 1748 yılında yayımlamayı başardığı “Arap Dilinin Bilimlere Etkisi” (Der Einfluss der arabischen Sprache in den Wissenschaften) konulu makalesi daha geniş bir şekilde araştırmayı hak eden bir çalışma olarak dikkati çekmektedir.

Bir diğer Alman Doğu bilimci W. Freytag'ın 1837'de tamamladığı Arapça-Latince sözlüğü halen bu alanda araştırma yapacaklar için önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır. H. Fleischer ise Arap dili alanında yaptığı eğitim ve yayın faaliyetleri neticesinde görev yaptığı Leipzig Üniveritesi'nin söz konusu alanda merkezi bir hüviyete kavuşmasını sağlamış, ayrıca doğu bilimleri araştırmaları amacıyla Almanya'da kurulan DMG'nin (Deutsche Morgenländische Gesellschaft)'in kuruculuğunu üstlenmiştir. Yakın dönem araştırmacılarından Johann Fück ise pedagojik formasyon kriterlerine uygun Arapça eğitime önem vermesi, doğu bilimciliğin tartışmalı konularından uzak durma tavrı, hatta bu konuda çevresine yaptığı uyarıları, Arap kültürü ve İslam medeniyetinin bir taklidi olduğu iddialarına karşı çıkması dikkat çeken hususlardandır.

Avrupa genelinde olduğu gibi Almanya'da da 18. yüzyıldan itibaren doğu bilimleri araştırmaları kurumsallaşmaya başlamıştır. Almanya'da Doğu dilleri araştırmalarında izlenen yöntem 19. yüzyılda karşılaştırmalı dilbilimin doğmasını sağlayan temel faktörlerden biridir. Alman Doğu bilimleri bünyesinde gerçekleşen Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalar 19. yüzyıl boyunca dil ve edebiyat metinlerine birinci derecede önem vermiş, Arap dili ve edebiyatı mirasına ait pek çok eserin tahkikli neşri, tenkidi ve incelenmesi, titiz indekslerin hazırlanması Alman Doğu bilimciliğinin dikkati çeken yönlerinden olmuştur. Günümüzde Almanya'da yaklaşık 25 civarında Doğu bilimi ve Arap-İslam araştırmaları enstitüsü bulunmaktadır. Bu enstitülerin yoğunlaştıkları araştırma konularındaki eğilim, kürsülerin yönetiminde bulunan araştırmacıların ilgi ve çalışma alanlarına göre farklılık göstermektedir. Örneğin Erlangen, Tübingen, Köln ve Leipzig üniversiteleri bünyelerindeki enstitülerde filoloji karakteri ön plandayken, Hamburg, Berlin Kiel üniversitelerinde tarih araştırmaları, Bochum, Frankfurt'taki bazı enstitülerde İslam Felsefesi, klasik din araştırmaları, Marburg, Heidelberg, Münih, Halle gibi bazı enstitülerde ise Sâmi dilleri ve dil karşılaştırmaları ön plandadır. Gelişen dünya şartları, teknolojik alandaki iletişim ve bilgi kaynaklarının çeşitliliği gibi etkenler neticesinde, ilk dönemlerde daha yoğun olan klasik Arap dilinin eski kaynakları üzerine yapılan çalışmalar azalırken günümüzde ilgi daha çok çağdaş Arap dünyası, Arap coğrafyasındaki sosyo-politik, ekonomik durum, modern Arapça ve lehçeleri gibi konulara odaklanmıştır.

Extended Abstract

The emergence of interest in classical Arabic texts in Germany dates back to the 16th century. This study explores the historical development of Arabic language and literature studies in Germany, highlighting significant scholars, their contributions, and the field's present-day impact. While briefly addressing Orientalism as a broader intellectual context, the article focuses primarily on philological studies of Arabic and their institutional and scholarly growth.

Early German Oriental studies concentrated on languages central to Christian scriptures, such as Syriac, Aramaic, Hebrew, as well as Arabic and Coptic, which were essential in translating biblical texts. Although similar trends had begun earlier in other European countries, the motivations behind Oriental studies varied across nations. In colonial powers like England and the Netherlands, research often aligned with trade and expansionist aims. In France, however, interest in Eastern Christian traditions strongly influenced scholarly directions.

A turning point in German Arabic studies came with Johann Reiske (d. 1774), who was among the first to teach Arabic independently of theology and other Semitic languages. Reiske challenged the dominant theological frameworks and argued for a secular, linguistic approach to Arabic studies. His disagreements with his mentor, Schultens, and his refusal to adopt a theological lens ultimately led to institutional setbacks. He was denied a doctoral degree in philosophy and later faced accusations of materialism, which prevented him from obtaining an academic position, despite completing a dissertation on medical thought in Arabic sources.

Nonetheless, Reiske played a transformative role by shifting focus from religious to philological and literary studies. His 1748 article “Der Einfluss der arabischen Sprache in den Wissenschaften” (“The Influence of the Arabic Language on the Sciences”) is a significant early work that advocated for a broader recognition of Arabic's role in intellectual history.

Following Reiske, Wilhelm Freytag (d. 1861) compiled an Arabic-Latin dictionary in 1837, which remains a valuable reference tool. Heinrich Fleischer (d. 1888), through his academic work and institutional leadership, notably advanced Arabic studies at Leipzig University and co-founded the Deutsche Morgenländische Gesellschaft (DMG), a key organization for Oriental studies in Germany.

In the 20th century, scholars such as Carl Brockelmann (d. 1956) and Johann Fück (d. 1974) played critical roles. Fück, in particular, emphasized rigorous language instruction based on pedagogical principles. He distanced himself from politically or ideologically charged debates within Orientalism and cautioned his peers against reductive views of Arab and Islamic cultures. He firmly rejected claims that Islamic civilization was merely derivative of others.

From the 18th century onward, Oriental studies began to institutionalize in Germany. The research methodologies developed during this period helped lay the foundation for comparative linguistics in the 19th century. Arabic studies in Germany were distinguished by their emphasis on language and literature, as evidenced by critical editions, textual analysis, and comprehensive indexes of Arabic manuscripts. These practices became hallmarks of German scholarship in the field.

Today, around 25 institutes in Germany are devoted to Oriental and Arabic-Islamic studies. Their research agendas often reflect the expertise and interests of individual scholars leading them. For instance, institutes at Erlangen, Tübingen, Cologne, and Leipzig prioritize philological research, whereas those in Hamburg, Berlin, and Kiel are more focused on historical studies. Institutes in Bochum and Frankfurt tend to specialize in Islamic philosophy and classical religious thought, while those in Marburg, Heidelberg, Munich, and Halle are notable for their work on Semitic languages and comparative linguistics.

In recent decades, changing global dynamics, advancements in communication technologies, and expanded access to information have shifted scholarly focus. Whereas earlier research

centered on classical Arabic texts and sources, contemporary studies increasingly address modern issues. These include the socio-political and economic conditions in the Arab world, contemporary Arabic literature, and the study of modern dialects.

Kaynakça

- Adıbelli, R. (2013). Doğu Hristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 10, (2), 134.
- el-'Akîkî, N. (1963). *el-Musteşrikûn*, 697, TDV Yayınları.
- Balic, İ. & Furat, A. Z. (2024). Geschichte des arabischen Schrifttums, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14, 37-38, TDV Yayınları.
- Başkan, M. (2020). Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2. baskı, EK-1, 640-641, TDV Yayınları.
- Bedevî, A. (1993). *Mevsû'atu'l-müsteşrikîn*, 299, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Bobzin, H. (2012). Alman Doğubilimciliğinin Dünü Bugünü Yarını. (Çev. Tanrıverdi, E.). *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 21, 179-192. (Orijinal eserin yayın tarihi 1997).
- Brockelmann, C. (1909). *Geschichte der Arabischen Literatur*. C. F. Amelangs Verlag.
- Bulut, Y. (2007). Oryantalizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, 428-437, TDV Yayınları.
- Cühâ, M. (1982). *ed-Dirâsâtu'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye fî Ūrûbbâ*, 213-214, Ma'hedu'l-İnmâi'l-'Arabî.
- Demirayak, K. (2014). *Arap Edebiyatı Tarihi I – Cahiliye Dönemi*, 14, Fenomen Yayınları.
- Durmuş, İ. (1996). Freytag, Georg Wilhelm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, 200, TDV Yayınları.
- Ebû Halîl, Ş. (1987). *Carl Brockelmann fî'l-mîzân*. Dâru'l-Fikr.
- Fück, J. (1955). *Die Arabischen Studien in Europa*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Görgün, H. (2007). Reiske, Johann Jacob. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34, 544-545, TDV Yayınları.
- Görgün, H. (2013). Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44, 193-194, TDV Yayınları.
- Görgün, H. (1997). Hartmann, Martin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16, 248-250, TDV Yayınları.
- Görgün H. (2024). Arap İslam Bilimleri Enstitüsü. *Türk Maarif Ansiklopedisi*, 1, 246-248, Türkiye Bilimler Akademisi / Türkiye Maarif Vakfı Yayınları.
- İçöz, A. (2019) Doğu Hristiyanlarının Arapça'yı Yazı Dili Olarak Benimseme Sürecinde Gösterdikleri Farklı Yaklaşımlara Genel Bir Bakış. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 88.

- Kanar, M. (1996). Geschichte der arabischen Literatur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14, 35-37, TDV Yayınları.
- Küçük, H. (2002). Günümüz Hollanda’ında İslam Araştırmaları. *Marife*, 2 (3), 261.
- Nuhoğlu, H. Y. (1989). Ahlwardt, Wilhelm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, 28-29, TDV Yayınları.
- Okay, M. O. (1994). Edebiyat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, 395-397. TDV Yayınları.
- Sellheim, R. (1981). Autobiographische Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von. *Oriens*, 27-28 (1), 1-65. <https://doi.org/10.1163/18778372-02702801002> (Erişim Tar.: 03.03.2025).
- Schmiede, A. (1996). Fleischer, Heinrich Leberecht. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, 163-164, TDV Yayınları.
- Schmiede, A. (1996). Fück, Johann W. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, 247-248, TDV Yayınları.
- Versteegh, K. (2017). History of Arabic Language Teaching Professionals in the 21st Century, (çev. Günaydın, M.). *Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 339.
- Yüce, N. (1992). Brockelmann, Carl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6, 335-336, TDV Yayınları.
- ez-Zirikî, H. (1980). *el-A ’lâm*, Dâru’l-‘İlim li’l-Melâyîn.

Elektronik Kaynakça

- URL1: <https://siebleben.de/heimatgeschichtsverein-gustav-freytag/> (erişim tar. 13.02.2025).
- URL2: <https://www.saw-leipzig.de/de/mitglieder/fleischerhl384> (erişim tar. 13.02.2025).
- URL3: <https://www.uni-greifswald.de/universitaet/einrichtungen/archiv/ueber-uns/geschichte/> (erişim tar. 03.03.2025).
- URL4: <https://staatsbibliothek-berlin.de/die-staatsbibliothek/abteilungen/orient/recherche-und-ressourcen/handschriften/kataloge> (erişim tar. 03.03.2025).
- URL5: <https://www.ibtav.org/portfolio-category/eserleri/> (erişim tar. 03.03.2025).
- URL6: <https://www.catalogus-professorum-halensis.de/fueckjohann.html> (erişim tar. 13.02.2025).
- URL7: https://dmg-web.de/page/orient_de (14.02.2025).

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0